

Wstęp

Publikowany tom stanowi pierwszą część słownika historyczno-geograficznego Kujaw (województw brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego) i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu. W jego przygotowaniu istotną rolę odgrywała opublikowana wcześniej praca dotycząca podziałów administracyjnych na tym terenie w XIII–XIV w. Zawiera ona omówienie podziałów kościelnych, a więc granic diecezji włocławskiej i płockiej na tym terenie, granic archidiakonatów oraz sieci parafialnej w poszczególnych dekanatach diecezji płockiej i włocławskiej, a także trzech parafii diecezji gnieźnieńskiej. Ponadto w pracy tej przedstawiono zasięg istniejących na tym terenie kasztelanii oraz zmieniające się podziały dzielnicowe i posiadłości krzyżackie na tym terenie¹. Natomiast kształtowanie się terytorium ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu omówił Janusz Bieniak².

Podstawę słownika stanowią źródła drukowane i częściowo (w mniejszym stopniu) rękopiśmienne powstałe przed 1526 r.³ W wielu przypadkach wykorzystano także źródła późniejsze, nie tylko z drugiej połowy XVI w.⁴, ale także z XVII i XVIII w.⁵

Dla powstania tej publikacji ważne były też prace Stanisława Kozierowskiego dotyczące nazw topograficznych w zachodniej i środkowej⁶ oraz wschodniej

¹ Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1974. Zob. też: A. Bogucki, *Przynależność administracyjna Kujaw w XI i XII wieku*, [w:] *Włocławek i jego dzieje na tle przemian Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej. Materiały z sesji naukowej (9–10 maja 1994 roku)*, pod red. O. Krut-Horonziak i L. Kajzera, Włocławek 1995, s. 11–22.

² J. Bieniak, *Kształtowanie się terytorium ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu*, „Zapiski Historyczne”, t. 51, 1986, z. 3, s. 7–45.

³ K. Buczek, *Wstęp*, [w:] *Słownik historyczno–geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu*, oprac. R. Rosin, Warszawa 1963, s. 14–15.

⁴ Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964; tenże, *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1967.

⁵ R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu przeddeckiego w XVII–XVIII w.*, ZKD, seria B, 1979, s. 165–185; tychże, *Materiały do osadnictwa powiatu kowalskiego w XVII–XVIII w.*, ZKD, seria C, 1980, s. 275–290; Z. Guldon, *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej w XVI–XVIII wieku*, ZKD, seria D, 1981, s. 229–252; R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do dziejów osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego w XVII–XVIII wieku*, ZKD, seria E, 1984, s. 143–172; tychże, *Osadnictwo powiatu inowrocławskiego w latach 1775–1789*, „Ziemia Kujawska”, t. 6, 1981, s. 99–113; Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej – terytorium, ludność i stosunki gospodarczo społeczne*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej. XV–XX wiek*, pod red. M. Wojciechowskiego, Warszawa 1987, s. 9–68; L. Stępkowski, „Osadnictwo Kujaw w latach 1775–1789”, Kielce–Kraków 1982 (mps pracy doktorskiej w Bibliotece Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie). Zob. też: *Regestr diecezjów Franciszka Czaykowskiego czyli właściciele ziemscy w Koronie 1783–1784*, wyd. S. Górzyński, Warszawa 2006.

⁶ S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 1–2, Poznań 1921–1922.

Wielkopolsce¹. Prace te z kolei stanowiły główną podstawę badań Konstantego Jana Hładyłowicza o zmianach krajobrazu i rozwoju osadnictwa w Wielkopolsce w XVI–XIX w.² i S. Utrata na ten sam temat na Kujawach³.

Słownik poprzedza wykaz materiałów źródłowych (wydawnictw i źródeł rękopiśmiennych) i podstawowej literatury dotyczącej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Dla tej drugiej opublikowane zostały dwie bibliografie⁴. Brak tego typu opracowania dla Kujaw. Załączono także symbole dokumentacyjne, skróty rzeczowe i schemat układu treści w opisach osad.

W świetle dotychczasowych badań stosunkowo dobrze jest znana sieć parafialna. Od połowy XIII do początku XVII w. liczba parafii powiększyła się z 15 do 176 (tab. 1).

Tab.1: Rozwój sieci parafialnej na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej od połowy XIII do początku XVII w.^a

Dekanat	Liczba parafii			
	1250	1327	1527	1600–1628
Inowrocławski	2	17	24	23
Bydgoski	1	2	12	13
Kruszewicki	3	7	12	12
Radziejowski	–	16	21	22
Raciąski	1	15	21	22
Brzeski	4	17	30	30
Dobrzyński	1	1	9	9
Lipnowski	1	3	18	19
Rypiński	–	3	24	24
Razem	15	81	171	176

^a Nie uwzględniono 3 parafii diecezji gnieźnieńskiej i Duninowa w dekanacie gostynińskim w diecezji płockiej oraz parafii położonych w ziemi michałowskiej i lubawskiej.

Źródło: Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1974, s. 56.

¹ Tenże, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. 1–2, Poznań 1926–1928.

² K. J. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932.

³ S. Utrat, „Studia nad zmianami krajobrazu od końca XIII do początków XX wieku”, Lwów 1935, praca magisterska w Bibliotece Akademii Nauk we Lwowie, zespół Uniwersytetu Lwowskiego, rkps 104.

⁴ *Bibliographie zur Landeskunde der zum Regierungsbezirk Ziechenau, dem Kreisen Suwalki, Lipno und Rypin gehörenden ost- und westpreussische Gebiete*, oprac. E. Keit, „Altpreussische Forschungen”, Jg. 17, 1940, H. 2, s. 243–401; Jg. 18, 1941, s. 325–365; M. R. Krajewski, *Materiały do bibliografii historycznej ziemi dobrzyńskiej*, Włocławek 1986; krytyczna recenzja tej publikacji: T. J. Horbacz, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 34, 1988, nr 3, s. 527–536. Zob. też: M. Krajewski, *Materiały do bibliografii historycznej ziemi dobrzyńskiej za lata 1985–1992 wraz z uzupełnieniami z lat poprzednich*, „Ziemia Dobrzyńska”, t. 2, 1992, s. 207–262. Ukazała się także bibliografia zawartości rocznika „Ziemia Dobrzyńska”, ale pod nieoddającym właściwie treści tytułem: M. Krajewski, *Przyczynki historyczne i historiograficzne ziemi dobrzyńskiej. Bibliografia zawartości Ziemi Dobrzyńskiej. Zeszyty Naukowe Dobrzyńskiego Oddziału WTN, t. 1–10: 1989–2006 wraz z krótkim komentarzem i objaśnieniem pisowni hasła „ziemia dobrzyńska”*, Rypin 2006.

Natomiast liczba osad na Kujawach od około 1400 r. do drugiej połowy XVI w. wzrosła z 531 do 835 (tab. 2).

Tab. 2: Rozwój osadnictwa na Kujawach w XIII–XVI w.

Powiat	Powierzchnia (km ²)	Liczba osad			
		ok. 1300	ok. 1400	ok. 1500	1566–1583
Brzeski	1133,32	61	126	196	225
Inowrocławski	1291,84	85	120	159	216
Kowalski	673,32	16	30	52	70
Przeddecki	525,60	11	52	76	114
Radziejowski	687,04	43	76	104	138
Bydgoski	1702,00	•	88	98	118
Kruszwicki	327,00	•	39	55	54
Razem	6340,12	•	531	740	835

Źródło: K. J. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932, tab. 5, s. 78; S. Utrat, „Studia nad zmianami krajobrazu od końca XIII do początków XX wieku”, Lwów 1935, praca magisterska w Bibliotece Akademii Nauk we Lwowie, zespół Uniwersytetu Lwowskiego, rkps 104, tabela nienumerowana.

Według nowszych ustaleń na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w. istniało 1441 i dwie części osad, w tym w ziemi dobrzyńskiej 383 osady (tab. 3).

Tab. 3: Stan osadnictwa na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.

Powiat	Powierzchnia (km ²)	Liczba osad
Bydgoski	1657,68	135
Inowrocławski	1267,18	234 – 1 część
wojew. inowrocławskie	2924,75	369 – 1 część
Brzeski	1077,94	267
Kowalski	623,56	78
Kruszwicki	345,05	61 – 1 część
Przeddecki	498,59	126
Radziejowski	732,83	156
wojew. brzesko-kujawskie	3276,97	688 – 1 część
Dobrzyński	528,35	106
Lipnowski	1252,28	147
Rypiński	1171,74	130
Ziemia dobrzyńska	2952,38	383
Razem	9154,10	1441 – 2 części

Źródło: Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964, s. 13; tenże, *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1967, s. 11.

W końcu XVIII w., a więc już po pierwszym rozbiore, na tym terenie istniało 1430 osad (tab. 4).

Tab. 4: Liczba osad na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w końcu XVIII w.

Powiat	Liczba osad w końcu XVIII w.
Brzeski	268
Kowalski	93
Podgórski	83
Przeddecki	142
Radziejowski	181
Dobrzyński	131
Lipnowski	249
Rypiński	283
Razem	1430

Źródło: Z. Guldon, *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej – terytorium, ludność i stosunki gospodarczo społeczne*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej. XV–XX wiek*, pod red. M. Wojciechowskiego, Warszawa 1987, s. 54–68; L. Stępkowski, „Osadnictwo Kujaw w latach 1775–1789”, Kielce–Kraków 1982 (mps pracy doktorskiej w Bibliotece Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie), tab. 13, s. 87.

Szacuje się, że w końcu XVIII w. lasy zajmowały prawie 29% (tab. 5), a bagna prawie 8% (tab. 6).

Tab. 5: Obszar lasów na Kujawach w końcu XVIII w.

Powiat	Powierzchnia (km ²)	Obszar lasów (km ²)	Udział lasów w ogólnej powierzchni (%)
Brzeski	1133,32	288,53	25,45
Inowrocławski	1291,84	378,02	29,26
Kowalski	673,32	285,80	42,14
Przeddecki	525,60	183,66	34,94
Radziejowski	687,04	106,56	15,54
Razem	4311,12	1242,57	28,82

Źródło: S. Utrat, *Studia nad zmianami krajobrazu od końca XIII do początków XX wieku*, Lwów 1935, praca magisterska w Bibliotece Akademii Nauk we Lwowie, zespół Uniwersytetu Lwowskiego, rkps 104, tab. nlb. w aneksie.

Tab. 6: Obszar bagien na Kujawach w końcu XVIII w.

Powiat	Powierzchnia (km ²)	Obszar bagien(km ²)	Udział bagien w ogólnej powierzchni gruntów
Brzeski	1133,32	59,71	5,18
Inowrocławski	1291,84	143,90	11,83
Kowalski	673,32	53,17	7,89
Przedeci	525,60	29,93	5,69
Radziejowski	687,04	54,37	7,91
Razem	4311,12	341,08	7,91

Źródło: S. Utrat, *Studia nad zmianami krajobrazu od końca XIII do początków XX wieku*, Lwów 1935, praca magisterska w Bibliotece Akademii Nauk we Lwowie, zespół Uniwersytetu Lwowskiego, rkps 104, tab. nlb. w aneksie.

Wydaje się, że badania nad osadnictwem Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu i okresie wczesnonowożytnym pozwolą na pełniejsze poznanie stanu osadnictwa i środowiska geograficznego na tym terenie w okresie przedrozbiorowym. Wydawnictwo niniejsze winno przyczynić się do pełniejszego opracowania dziejów osadnictwa i historii gospodarczo-społecznej i politycznej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu i na początku czasów wczesnonowożytnych.